

Universitatea Babeș-Bolyai
Facultatea de Litere
Catedra de Etnografie și Antropologie Maghiară
Școala doctorală Studii de Hungarologie

Fotografia în viața cotidiană.
O abordare antropologică.

Rezumat

Conducător doctorat:
Dr. prof. univ. Keszeg Vilmos

Doctorand:
Szalma Anna-Mária

Cluj-Napoca
2011

Cuprins

I.

1. Introducere	4
2. Cadrul teoretic.....	5
2.1. Vizualitatea etnografiei / antropologiei.....	5
Sensibilitatea etnografiei / antropologiei la vizualitate	5
Problematika vizualizării	6
2.2. Etnografia / antropologia vizualității	8
Istoria tehnicii / istoria cercetării	8
Mediul vizual în domeniul etnografiei / antropologiei.....	17
Fotografia ca material ilustrativ, resursă / instrument, mediu de suport / supliment în cercetarea etnografică.....	18
Fotografia ca obiect (de artă) în științele sociale	27
Fotografia ca temă de cercetare în științele sociale.....	28
Fotografia ca mod autonom de comunicare în științele sociale (?)......	31
Fotografia ca temă de cercetare în domeniul etnografiei: cercetare și cercetători maghiari ..	34
2.3. Fotografia privată în discursul științelor sociale.....	40
Apariție fotografiilor private în sfera publică	40
Condițiile nefavorabile ale fotografiilor private în științele sociale și mass-media.	
Reevaluarea fotografiilor private în științele sociale și mass-media.....	43
Istoria cercetării fotografiilor private în domeniul științelor sociale	51
3. Cercetarea (posibilități și limite).....	59
3.1. Relevanță? Delimitare? Reprezentativitate? Dilemele cercetării	59
3.2. Probă aleatorie, sondaj profund. Delimitarea corpusului analizat.....	67
3.3. Ipoteze	71
3.4. Metode și instrumente: inter- și / sau multidisciplinaritate (?)......	78
Metodologie	80
Instrumente: virtualizarea terenului de cercetare	86
Terminologia. Fotografia profesionistă-de amator-privată	89
Cea mai mică unitate vizibilă: simbol, pasaj, cod.....	91
Terminologia: tradițiile artei fotografice	94
4. Corpusuri de fotografii și contexte	94
4.1. Fotografiile lui B.I.	94
4.1.1. Contextul obiectual: fotografii în locuință și în cutia de pantof.....	103
4.1.2. Contextul textual: narațiuni despre o viață	107
4.2. Fotografiile lui H.E.	109
4.2.1. Contextul obiectual: prestigiul fotografiei private. Locul fotografiei private între documentele personale	127
4.2.2. Contextul social: fotografiile unei specialiste în îngrijirea tradițiilor.....	132
4.3. Fotografiile lui S.A.	134

4.3.1. Context metodologic: transparență, experimentare, dialog	139
4.3.1. Fotografiile unui fotograf de specialitate	144

II.

5. Corpusuri de fotografii și interpretării.....	155
5.1. Fotografia ca text (auto)biografic (cazul lui B.I.).....	155
5.1.1. (Auto)biografii. Biografiile scrise / povestite vs. biografia vizuală: diferențe, suprapuneri	155
5.1.2. Spațiul familiar – spațiul străin. Expansiunea spațiului individual.....	170
5.1.3. Fotografia și timpul	182
Timpul linear, ordinea cronologică: narativitatea fotografiilor private.....	184
Timpul ciclic: teme recurente, configurări constante.....	193
Aspectul contraprezentiv al fotografiilor	197
5.1.4. Mesaj din alt timp și spațiu. Fotografiile dedicate	199
5.2. Relații. Fotografia ca o amprentă a relațiilor sociale (cazul lui H.E.)	206
5.2.1. Rețeaua socială – prin prisma fotografiilor private	206
5.2.2. Interpretările fotografiilor: acces la lumea altuia	216
Textul narativ al cercetătorului. Strategii de interpretare.....	218
Textul narativ al lui H.E.. Strategii de interpretare.....	221
5.3. Fotografia privată ca un mediu coerent. Aspectele genului: conținut vs. formă (cazul lui S.A.).....	227
5.3.1. Profesioniști, amatori și fotografia privată	227
Fotografii corpusului – văzute prin fotografii.....	230
Fotografia S.A. – din perspectiva fotografiilor individuale.....	232
Conținut vs. formă.....	236
5.3.2. Roluri feminine (tradiționale) – aspectele „feminine” ale utilizării fotografiilor	239
5.3.3. Așa am trăit, așa am parcurs – ce vedem? Lumea filtrată / sfărâmată, apoi (re)înterogată a fotografiilor	244
6. Contribuția fotografiilor private la istoria secolului 20.	251
7. Concluzii	262
7.1. Experiment: biografii vizuale	262
B.I. – sufletul familiei.....	262
H.E. – specialist.....	263
S.A. – călătoreșca	264
7.2. Fotografii private – (auto)biografie privată. O istorie personală, selectivă	266
7.3. Fotografii private – relații sociale.....	267
7.4. Fotografia în viața cotidiană. Viața cotidiană și fotografiile private.....	268
7.4.1. Aspectele genului (estetica suprascrisă de conținut).....	268
7.4.2. Individul ca utilizatorul fotografiilor. Funcțiile fotografiei private.....	269
7.5. Metoda fotografiei private – metodă autonomă (?). Beneficii dobândite prin analiza fotografiilor private în științele sociale	269

Bibliografie	272
Anexe	286

Cuvinte cheie: fotografie privată, fotografia profesionistă – de amatori – privată, antropologie vizuală, memorie individuală și colectivă, context biografic, (auto)biografie, gest ritualizat, context social, comunicație, istorie personală, democratizare, informalizare, convenții, Kodak culture

Ipoteze

Corpusul de fotografii private deținut de un individ poate fi interpretat ca un text auto(biografic), o variantă vizuală a povestirii vieții, text, care la rândul lui poate fi comparat (trebuie confruntat) cu alte realizări accesibile de povestire a vieții. Biografia descifrată din analiza fotografiilor private și biografiile scrise, povestite ale individului se intersectează în mai multe puncte, se suprapun pe mai multe suprafețe, în timp ce biografia vizuală poate scoate la iveală diferite conținuturi, care altfel nu ar deveni explicite. Suprapunerile și divergențele mai mult sau mai puțin vizibile sunt la rândul lor la fel de importante din punctul de vedere a cercetării.

Aspectul narativ al fotografiilor se poate extinde și la nivelul istoriei (oficiale) a secolului 20. Acest aspect se legitimează prin faptul că fotografia privată are multiple conexiuni cu istoria secolului 20.: pe de o parte mediul însuși este un fenomen al secolului 20., pe de altă parte, un șir de evenimente (globale / locale) și aspecte ale secolului 20. au fost înregistrate și pe fotografii private.

Corpusul de fotografii private poate oferi o perspectivă asupra integrării sociale a individului. Nu doar prin conținut, prin intermediul suprafeței vizuale (care înregistrează și transmite în mod vizual contextul genealogic al individului, descrie relațiile familiale și de rudenie, reprezintă schimbările semnificative care se ivesc în viața individuală și colectivă), ci și prin utilizare, în diferite aspecte, recunoscut ca un act social (trimiterea / dăruirea fotografiilor în cercul familiei / de rude / de prieteni, „consfințirea” unor relații prin actul fotografierii etc.)

Fotografierea și utilizarea fotografiei poate fi interpretat ca un gest / comportament ritualizat, care operează cu o structură de coduri și norme, aplicabilă pe o scară largă, relativ stabilă și constantă, explicită sau acceptată tacit.

Fotografia privată transmite (în formă de inscripții, dedicații etc.), impune / menține (sub formă de interpretății, legendă etc.) un corpus de texte relativ constant și coerent. Acest corpus de texte la rândul lui poate fi supus analizei de conținut, prin care se poate dobândi un nou set de informații și date specifice corpusului analizat pe de o parte, dar și un șir de afirmații legate de diferitele registre de texte (aspecte legate de forma și conținutul generalizat) atribuite fotografiilor pe de altă parte.

Însuși fotografia – prin utilizare – poate fi interpretată ca un proces de comunicare. Fotografia comunică un șir de informații semnificative pe de o parte și redundante pe de altă parte, informații, decodarea cărora în cele mai multe cazuri nefiind problematică pentru persoanele / comunitatea (comunitatea interpretivă) în cauză. Totodată, fotografia stabilește relații, adeseori consolidează relațiile sociale, declară solidaritatea persoanelor / comunității pentru lumea exterioară dar și cea interioară. Interpretarea procesului de comunicare prin și legată de fotografii este relevant și legitim doar în contextul / comunitatea respectivă.

Atragerea și includerea fotografiilor private în discursul științific din domeniul științelor sociale poate aduce o reînnoire importantă pe plan teoretic și practic (metodologic).

Sinteze ale părților principale

Teza de doctorat¹ își propune analiza mediului fotografiei private, a fenomenului fotografierii private. Pe de o parte prin însumarea și sistematizarea antecedentelor științifice (rezultate, cadre teoretice și de cercetare, bibliografia de specialitate) din domeniul antropologiei, etnografiei maghiare. Pe de altă parte, prin realizarea a trei studii de caz, concentrându-se asupra problematici, ca răspândirea și penetrarea fotografierii în viața cotidiană sau posibilitățile de a analiza lumea reprezentată prin fotografii. Cei trei corpusuri de fotografii private implică trei cadre teoretice ediferite, în care fotografia privată apare pe rând, ca: resursă coerentă și autonomă, aparte, care se integrează în contextul (auto)biografic al individului și este elocvent cu privire la încadrarea socială a persoanelor în cauză. Corpusurile sunt reprezentative în primul rând în contextul societății maghiare din Ardeal din secolul 20. (atingând mediul rural și urban,

¹ Programul de doctorat a fost sprijinit financiar prin proiectul cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007 – 2013, „Studiile doctorale factor major de dezvoltare al cercetărilor socio-economice și umaniste”, POSDRU/6/1.5/S/4.

pe un teritoriu relativ întins). Afirmațiile vor fi relevante la mai multe nivele: la un nivel microsocioal (individul, familia, comunitatea respectivă) și la un nivel general, chiar global (Kodak culture).

Cadrul teoretic: Diferitele domenii ale etnografiei, apoi ale antropologiei au manifestat interes sporit în analizarea aspectelor vizuale ale culturii cercetate, nu doar pe plan teoretic, ci și pe plan practic (cel mai accentuat sub egida problematicii reprezentativității, expunerii culturii). Vizualitatea nu este doar / în primul rând o chestiune de ordin metodologic, ci este relevant și ca obiect de cercetare. În acest capitol are loc parcurgerea sumară a istoriei fotografiei: prin înșirarea principalelor momente ale istoriei tehnicii fotografiei, marcarea punctelor remarcabile în evoluția socio-culturală a fotografiei devine mai clară poziția actuală a acesteia în viața cotidiană și în domeniul studiilor sociale. Mai departe îmi propun discutarea rolului fotografiei în discursul științific (etnografic), unde fotografia apare pe rând ca 1) ilustrație, resursă / instrument de cercetare, material de suport / supliment în cercetare, 2) obiect (de artă), 3) temă de cercetare, 4) mod autonom de comunicare în discursul etnografic / antropologic. Punctul forte al capitolului reprezintă însumarea antecedentelor științifice, sprijinindu-se în primul rând pe realizările (publicații, proiecte de cercetări) în limba maghiară, dar aruncând o privire și la planul internațional din domeniu. Analizarea fenomenului fotografiei private (care a rămas oarecum permanent în afara fluxului principal al discursului) reprezintă o problematică aparte în domeniul etnografiei / antropologiei (vizuale).

Cercetarea: Conturarea terenului cercetării, a delimitării materialului cercetat este problematică din mai multe perspective. În acest capitol sunt tratate întrebări metodologice, ca reprezentativitatea sau relevanța materialului cercetat. Eventualele deficiențe care se înscriu pe seama probei, care din acest motiv va fi una aleatorie în mod inevitabil vor fi contrabalansate de sondajul deosebit de profund, de metodele și punctele de pornire multiple. Metoda centrală în analiza corpurilor va fi analiza conținutului, adaptat pe material vizual.

Corpusuri de fotografii și contexte: Corpusul de fotografii al lui B.I., născută în 1925 în Gheorgheni (județul Harghita, România) este analizată în primul rând în context (auto)biografic. Lângă cele cca. 750 de fotografii private, cercetarea se bazează în egală măsură pe mai multe texte autobiografice realizate anterior (epizod autobiografic scris de B.I.) sau în timpul cercetării (diferite interviuri de povestire a vieții) și mai multe texte legate de fotografii (interpretații ale fotografiilor). Deoarece există un număr relativ mare de texte aparținând fotografiilor (în formă

de inscripții: datări, dedicații) – se oferă posibilitatea de a analiza formele și conținutul acestei baze de texte (cu deosebită atenție la dedicații).

Punctul de pornire în cazul analizei fotografiilor lui H.E. (cca. 800 de fotografii), născută la Chesău (comuna Mociu, județul Cluj, România) în 1938 a constituit pe de o parte contextul social al individului (încadrarea socială a persoanei recunoscute ca specialistă în domeniul tradițiilor populare, și reflectarea acestor relații interpersonale în corpusul de fotografii private). Pe de altă parte, ca o consecință a terenului / persoanei / corpusului „necunoscut” înaintea cercetării, se oferă ocazia de a analiza strategiile de interpretare a fotografiilor și textele narative legate de fotografii (atât cele ale utilizatorului fotografiilor, cât și cele ale cercetătorului).

Al treilea corpus de fotografii (cca. 900 de fotografii), analizat în teză este cel al lui S.A., născută în 1953, la Cluj-Napoca. Punctul de plecare a analizei este faptul, că S.A. a lucrat timp de 25 de ani ca fotograf de specialitate. Acesta oferă pe de o parte un cadru optim pentru clarificarea terminologiei (fotografia de profesionist, de amator, privată), confruntată cu resursele concrete oferite de corpus. Mai departe, oferă noi perspective în analiza proceselor utilizării fotografiilor în diferite contexte de interpretare, obiceiurile individului ca utilizator al aparatului de fotografiat, aduce la suprafață diferențele și suprapunerile dintre fotografierea ca acțiune cotidiană și / sau profesiune / pasiune / loc de muncă / artă (care nu este similar cu diferențierea stabilită și valabilă anterior dintre profesioniști, amatori și fotografi privați)

Corpusuri de fotografii și interpretații: Confruntarea dintre narațiunile (auto)biografice scrise și povestite de individ sau formulate în contextul cercetării, cu biografia vizuală, descifrată din corpusul de fotografii, se face pe marginea fotografiilor lui B.I., unde divergențele și concordanțele vor fi la fel de relevante. Din fotografiile personale se poate descifra o narațiune puternic polarizată, insensibil la diferite tipuri de acțiuni, stări și fenomene (de altfel importante, marcante la rândul lor), o variantă a biografiei personale (echivalent cu toate celelalte variante). Fotografiile expun 1) evenimentele importante, 2) aspectele ceremoniale, festive, spectaculoase, 3) segmentele publice (accessibile și prin alte canale și medii) ale vieții. Dimpotrivă, corpusul de fotografii – din motive socio-culturale și tehnice – nu / rareori conține fotografii, care reprezintă 1) evenimente, acțiuni cotidiene, 2) acțiuni de rutină, 3) sfera privată, intimă, 4) tristețe, doliu, dizarmonie, boală. Fotografia segmentează spațiul și timpul personal / individual. Ca obiect, partajază spațiul de locuit. Fotografiile înregistrează spațiul familiar, în tim ce contribuie la expansiunea spațiului individual. Timpul fotografiilor poate fi preceput deodată ca unul linear

(urmând o succesiune cronologică, induce o atitudine cu caracter narativ) sau unul ciclic (organizat de evenimente și teme recurente), în timp ce aspectul contraprezentiv al fotografiilor implică o atitudine contraprezentivă. Corpusul dedicațiilor atribuite fotografiilor alcătuiește un grup de texte coerent, uniform (tipizat). În timp ce dintr-o perspectivă exterioară (cea a cercetătorului de exemplu) dedicațiile constituie o bază importantă de informații și date, dintr-o perspectivă interioară (a utilizatorului fotografiilor, a familiei, a microsocietății) se definește în primul rând ca o manifestare a comportamentului ritualizat.

Metoda network-analysis poate deschide noi perspective în cercetarea etnografică, în timp ce „metoda fotografiilor private” la rândul ei poate fi și ea un curent nou (potențial). Îmbinarea acestor două metode poate duce la o cunoaștere mai profundă, multilaterală a individului cercetat. Rețeaua socială al lui H.E. descifrată din fotografiile private este în disonanță cu rețeaua socială reală (trăită, practică realmente și frecvent). Aparent, în această caz, legăturile (sociale) puternice, intensive (relațiile familiale, locale, de rudenie) nu necesită / impune o reprezentare pe plan vizual; aceste relații se manifestă, se declară și / în primul rând pe alte canale, prin alte modalități (variabile, multiple). În capitolul următor dezbat principalele întrebări referitoare la particularitățile narațiunilor, strategiile de interpretare legate de fotografii. Obiectivul principal este descrierea acestor texte din punct de vedere al conținutului și al formei, iar în aceeași timp detectarea diferitelor scheme de interpretare, strategii, puncte de reper / referință activate pe rând de cercetător și de utilizatorul fotografiilor, palpabile sub stratul vizibil al textelor realizate.

Prin fotografiile lui S.A. se poate atrage la suprafață principalele aspecte – diferențe și suprapuneri – ale fotografierii profesionale, de amator, private, prin delimitarea concretă a diferitelor tipuri de fotografii / conținuturi. De-a rândul acestei analize în centrul atenției se poziționează individul activ, care utilizează aparatul de fotografiat și fotografiile în aceeași timp. Aparatul de fotografiat decompune, deconstruiește, secționează lumea exterioară, procesul continuu, în timp ce – în opoziție cu interpretările individului – nu reîntregește entitățile întreg anterior, nu (re)construiește lumi / povești noi. Din perspectiva interioară – ce a utilizatorului, cunosătorului fotografiilor – reîntregirea lumilor trăite se realizează (și se realizează întotdeauna) prin mobilizarea unui set de amintiri, cunoștințe, conținuturi evocate, implicate. Dintr-o perspectivă exterioară (cea a cercetătorului, care la rândul lui exclude implicațiunile,

cunoștințele proprii) – lumea (re)prezentată prin / pe fotografii rămâne filtrată / secționată, fracționată, fragmentată de aparatul de fotografiat.

Contribuția fotografiilor private la istoria secolului 20: Fotografia și fotografierea privată este un fenomen expres al secolului 20. Corpusurile analizate, care s-au format în mare parte / aproximativ pe tot parcursul secolului 20., pot fi interpretate ca adaosuri, nuanțe particulare (vizuale) locale / personale la istoria oficială a secolului. Întrebările relevante sunt următoarele: în ce măsură și cum se regăsesc evenimentele cruciale ale secolului (evenimentele, perioadele, locurile care se suprapun cu timpul și spațiul de viață al indivizilor) în / pe fotografiile private? (Evenimentele care apar, și cele care lipsesc, vor fi importante deopotrivă la rândul lor.) În ce măsură se redefinesc evenimentele, ideologiile marcante ale secolului, dacă privim doar reprezentările fotografice ale acestor evenimente, ideologii? În consecință, evenimentele importante ale secolului 20. vor apărea în corpusurile de fotografii 1) sub formă de diferite aluzii, narativizate pe apropierea unor fotografii, 2) menționându-se ca punctele marcante, accentuate ale biografiei, 3) încorporându-se în contextul autobiografic, 4) funcționând ca puncte de reper.

Concluzii: Contextul principal (de interpretare) al fotografiilor private – datorită tocmai contextului primar – constituie contextul (auto)biografic, social, local al individului. Fotografia privată, de-a lungul istoriei sale sa încadrează în mare măsură și fără probleme în contextul biografic, ca o resursă specială în primul rând prin vizualitate mediului.

Corpusul de fotografii conține un șir de date, informații referitoare la încadrarea socială a individului. Pe de o parte se pot descifra mai multe (tipuri de) informații referitoare la contextul social al individului de pe suprafața fotografică, pe de altă parte fotografia (prin utilizare) însuși constituie un act social, comunicativ.

Fotografia privată s-a încadrat în spațiul și timpul individual. Din acest aspect, constituie incontestabil o parte integrantă a vieții cotidiene – ca act (încadrându-se între practicile cotidiene) și ca obiect (instalându-se în spațiul și timpul privat) deodată. Fotografia înregistrează diferite calități a timpului (mai ales timpul dedicat sărbătorilor, timpul liber). Totodată fotografierea devine și ea o calitate de timp, una specială, ritualizată. Pe de altă parte fotografia – prin conținut – se va exprima extrem de laconic tocmai referitor la viața cotidiană a individului (adică va transmite puține informații referitoare la viața privată, de zi cu zi a persoanelor / comunităților cercetate).

Fotografia privată are o estetică aparte, care își găsește domeniul de interpretare în propriul mediu, mediu omogen, coerent, global. Fotografia a devenit un mediu atât de semnificativ, încât nu este suficient doar o abordare teoretică, fenomenologică. Metoda fotografiei private trebuie integrată în metodologia studiilor sociale (ca metodă autonomă / auxiliară / secvențială).

Bibliografie selectivă

ALBERTINI Béla

1997 *A magyar szociofotó története a kezdetektől a második világháború végéig*, Magyar Fotográfiai Múzeum, Kecskemét

BÁN András

2008 *A vizuális antropológia felé*, Typotex, Budapesta

BÁN András (ed.):

1999 *Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás*, Miskolci Galéria – Magyar Művelődési Intézet, Miskolc–Budapesta

BÁN András – FORGÁCS Péter (ed.)

1984 *Vizuális antropológiai kutatás. Munkafüzetek II*, Művelődéskutató Intézet, Budapesta

BÁN Zsófia–TURAI Hedvig (ed.)

2008 *Exponált emlék. Családi képek a magán- és közösségi emlékezetben*, Műkritikusok Nemzetközi Szövetsége AICA Magyar Tagozata, Budapesta

BANKS, Marcus – MORPHY, Howard (ed.)

1999 *Rethinking Visual Anthropology*, Yale University Press, New Haven – London

BARTHES, Roland

1985 (2000) *Világoskamra: jegyzetek a fotográfiáról*, Európa Könyvkiadó, Budapesta

BÉRES István

1992 *Egy családi fényképgyűjtemény vizuális antropológiai elemzése*, JPTE, Pécs

1999 Elfelejtett képek egy terepgyakorlatról, In: *Tabula* 2(2), Budapesta, 87-102.

BLASKÓ Ágnes – MARGITHÁZI Beja (ed.)

2010 *Vizuális kommunikáció szöveggyűjtemény*, Typotex, Budapesta

CHALFEN, Richard

1987 *Snapshot Versions of Life*. Bowling Green State University Popular Press, Bowling Green, Ohio

FEJŐS Zoltán (ed.)

2004 *Fotó és néprajzi muzeológia. Tanulmányok*, *Tabula* könyvek 6, Néprajzi Múzeum, Budapesta

HOPPÁL Mihály

1992 Amerikai magyar családi fényképek, In: *Néprajzi Látóhatár* 1: 3-4., Miskolc

- HORÁNYI Özséb (ed.)
1982 *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapesta
KINCSES Károly
2000 *Hogyan (ne) bánjunk (el) régi fényképeinkkel? Amit a régi fényképekről tudni kell*, Magyar Fotográfiai Múzeum, Kecskemét
2006 *Pózkatalógus. Kultúra, kapcsolatok és a társadalmi helyzet tükröződése a 19. századi fényképezésben*, Magyar Fotográfiai Múzeum, Budapesta
KOLTA Magdolna
2008 *Képmutogatók 2. A látás kultúrtörténete*, Magyar Fotográfusok Háza, Budapesta
KUNT Ernő
2003 *Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok*, Documentatio Ethnographica 20, L'Harmattan, Budapesta
LUGOSI Lugo László
2009 *Fényképíró. A dagerrotípiától a digitálisig*, Typotex, Budapesta
MONTVAI Attila
1985 *Fotográfia és kultúra*, Kossuth Könyvkiadó, Budapesta
R. NAGY József (ed.)
2000 *Családi album. Vizuális antropológiai szöveggyűjtemény I.*, Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc
SONTAG, Susan
1981 (1999, 2007) *A fényképezésről*, Európa Könyvkiadó, Budapesta
STEMLERNÉ B. Ilona
2009 *Történelem és fotográfia*, Osiris – Magyar Nemzeti Múzeum, Budapesta
SZTOMPKA, Piotr
2009 *Vizuális szociológia. A fényképezés mint kutatási módszer*, Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapesta–Pécs
TARCAI Béla (ed.)
1988 *A fénykép mint történeti forrás* (országos szakmai konferencia), Vizuális Kultúrakutató Osztály, Miskolc